

गांधीजी एक राजकीय विचारक

डॉ. राष्ट्रपाल गणवीर

प्राध्यापक,

महिला महाविद्यालय, नंदनवन, नागपूर.

गांधीजी आणि सत्य :-

गांधीजींनी त्यांच्या 'माय एक्सपेरिमेंट्स विथ ट्रुथ' या आत्मचरित्रात लिहिले आहे की, "माझ्या सततच्या अनुभवाने मला खात्री पटली आहे की सत्याशिवाय दुसरा कोणीही देव नाही आणि अहिंसा हाच सत्याच्या अनुभूतीचा एकमेव मार्ग आहे. तरच सत्याचा साक्षात्कार होऊ शकतो. सत्याची पूर्ण दृष्टी प्राप्त व्हावी, गांधीजींसाठी देव आणि सत्य यात फरक नाही. त्यांच्यासाठी देव सत्य आहे आणि सत्यच देव आहे. गांधीजींच्या धर्माचा आधारही सत्य आणि अहिंसा आहे. सत्य काय आहे याविषयी गांधीजी म्हणाले होते, "तो एक अतिशय कठीण प्रश्न आहे. मी स्वतः प्रश्न सोडवला आहे. तुमचा विवेक तुम्हाला जे सांगतो तेच सत्य आहे." ते म्हणाले होते, "माझ्यासाठी सत्य हे एक तत्त्व आहे ज्यामध्ये इतर अनेक तत्त्वे येतात. हे सत्य केवळ शब्दातील सत्य नाही, तर विचारातील सत्य आहे आणि केवळ आपल्या कल्पनेचे सापेक्ष सत्य नाही, तर परम सत्य, शाश्वत आहे. तत्त्व, एकटा देव आहे. अशा प्रकारे गांधीजींनी सत्याचा फार व्यापक अर्थ घेतला आहे.

गांधीजी आणि अहिंसा:-

गांधीजींचे संपूर्ण तत्वज्ञान सत्य आणि अहिंसेच्या पवित्र स्तंभांवर अवलंबून आहे. गांधीजींच्या मते अहिंसेशिवाय सत्य अपूर्ण आहे. ते दोघे एक आहेत. गांधीजींच्या मते वाईटाचा विरोध हिंसेऐवजी आध्यात्मिक शक्तीने (अहिंसेने) केला पाहिजे. गांधीजी हे सत्य आणि अहिंसेचे महान पुजारी होते. 'यंग इंडिया' मध्ये त्यांनी लिहिले आहे की "अहिंसा हा माझा देव आहे आणि सत्य हा माझा देव आहे. जेव्हा मी अहिंसेचा शोध घेतो तेव्हा सत्य म्हणते ते माझ्याद्वारे मिळवा." अहिंसेचे पालन करणे हेच ईश्वरप्राप्तीचे सर्वोत्तम साधन आहे हे गांधीजी सांगतात.

भ्याडपणा म्हणजे अहिंसा नाही:-

गांधीजी लिहितात की "मी निश्चितपणे मानतो की जिथे भ्याडपणा आणि हिंसाचार यापैकी एकच पर्याय आहे तिथे मी हिंसेची शिफारस करेन. भारताने आपल्या प्रतिष्ठेचे रक्षण करण्यासाठी शस्त्रांचा अवलंब करावा, पण भ्याड होऊन आपल्या अपमानाचा लाचार साक्षीदार होऊ नये, गप्प बसू नये, असे मला वाटते. पण माझा असा विश्वास आहे की हिंसेपेक्षा अहिंसा श्रेष्ठ आहे, हिंसेपेक्षा क्षममध्ये अधिक वीरता आहे. क्षमा ही शूरांची सजावट आहे. पण शिक्षा करण्याची ताकद असतानाही शिक्षा न करणे हीच खरी क्षमा आहे. जेव्हा एक असहाय्य प्राणी क्षमा करण्याचे नाटक करतो तेव्हा ते व्यर्थ आहे. पण मी भारताला असहाय्य मानत नाही. सामर्थ्य हे शारीरिक क्षमतेने नाही, तर न थांबवता येणाऱ्या दृढनिश्चयाने येते."

अहिंसा आणि निर्भयता:-

गांधीजींच्या मते, "अहिंसा आणि भ्याडपणा यात काही जुळत नाही. मी पूर्णपणे शस्त्रधारी माणसाच्या हृदयातील भ्याडपणाची कल्पना करू शकतो. शस्त्रे बाळगणे ही भ्याडपणा नसली तरी थोडी भीती दाखवते, पण खरी अहिंसा निव्वळ निर्भयतेशिवाय अशक्य आहे. गांधीजी हे आदर्शवादी वास्तववादी होते. त्यांचे अहिंसेचे तत्त्व केवळ ऋषीमुनी आणि विशेष लोकांसाठीच नव्हते, तर ते सर्वसामान्यांसाठीही होते. त्यांच्या मते अहिंसा हा मानवी

जीवनाचा आणि हिंसेवरील जीवनाचा नियम आहे. गांधीजींच्या मते, "हिंसेऐवजी अध्यात्मिक शक्तीने (अहिंसेने) वाईटाचा प्रतिकार केला पाहिजे."

अहिंसेचे पैलू :-

गांधीजींच्या मते, अहिंसेचे दोन पैलू आहेत- (१) नकारात्मक आणि (२) सकारात्मक. नकारात्मकतेने, वासना, क्रोध आणि द्वेषाने प्रभावित होऊन कोणत्याही जीवाला हिंसा किंवा त्रास होऊ नये. गांधीजींच्या शब्दात, "अहिंसा म्हणजे पृथ्वीवरील कोणत्याही प्राण्याला मनाने, शब्दाने किंवा कृतीने दुखवू नये." अहिंसेला तिच्या सकारात्मक स्वरूपात वैश्विक प्रेम आणि करुणेची भावना म्हणतात. प्रेम, संयम, अन्यायाचा विरोध आणि शौर्य हे त्याचे चार मूलभूत घटक आहेत.

अहिंसेचे टप्पे :-

गांधीजींनी अहिंसेचे पुढील तीन टप्पे सांगितले आहेत

(१) जागृत अहिंसा:-

हा अहिंसेचा सर्वोच्च प्रकार आहे. ही साधनसंपन्न किंवा शूर पुरुषांची अहिंसा आहे. याचा अवलंब करणारे अहिंसेला ओझे मानत नाहीत, तर नैतिकतेच्या आधारे स्वीकारतात. त्याचा अवलंब शक्तिशाली लोक करतात आणि ते शक्तिशाली होऊनही सत्तेचा वापर करत नाहीत. अहिंसेचे हे स्वरूप केवळ राजकीय क्षेत्रातच नव्हे, तर जीवनाच्या सर्वच क्षेत्रात दृढतेने अंगीकारले पाहिजे.

(२) न्याय्य अहिंसा:-

जीवनाच्या कोणत्याही क्षेत्रात जेव्हा गरज भासेल तेव्हा अहिंसेचा हा प्रकार एक धोरण म्हणून स्वीकारला जातो. ही अहिंसा म्हणजे दुर्बलांची अहिंसा किंवा असहायांचा निष्क्रिय प्रतिकार होय. यामध्ये अहिंसेचा उपयोग नैतिक विश्वासामुळे नाही तर दुर्बलतेमुळे केला जातो.

(३) भ्याडांची अहिंसा:-

कधी कधी डरपोक किंवा भ्याड माणसेही अहिंसेचा अवलंब केल्याचा अभिमान बाळगतात. अशा लोकांच्या अहिंसेला गांधीजी भ्याडांची निष्क्रिय हिंसा मानतात. गांधीजींच्या म्हणण्यानुसार, "भ्याडपणा आणि अहिंसा हे पाणी आणि अग्नीसारखे एकत्र असू शकत नाहीत." भ्याडपणा आणि हिंसेतून त्यांनी हिंसा करणे चांगले मानले. गांधीजींच्या म्हणण्यानुसार, भ्याडपणा आणि हिंसेच्या मार्गावर चालावे लागते, तेव्हा मी हिंसेवर चालणे चांगले मानेन.

मश्रुवाला गांधीजींच्या अहिंसेबद्दल लिहितात की "दुसऱ्या जीवाला मारणे ही अहिंसा नाही, तर अहिंसेचा स्थूल अर्थ आहे. केवळ जीव न घेतल्याने अहिंसा पूर्ण होत नाही. अहिंसेचा संबंध मनाच्या शुद्धतेशी आहे. ज्यामध्ये कुठेही द्वेषाचा वास नाही. ती म्हणजे अहिंसा. दुसऱ्याच्या शरीराला किंवा मनाला वेदना देणे हा धर्म नाही. याला सरळ सरळ अहिंसा धर्माचे बाह्य लक्षण म्हणता येईल.

साध्य आणि साधन:-

गांधीजींच्या मते, राजकीय माध्यमांची शुद्धता ही उत्कृष्टतेइतकीच महत्त्वाची आहे. गांधीजी म्हणाले, "साधन हे बीजासारखे असते आणि ध्येय हे झाडासारखे असते. साधन आणि ध्येय यांच्यातील संबंध बीज आणि वृक्ष यांच्यात असतो तसाच असतो. देवपूजेचे फळ मला सैतानाची पूजा करून मिळू शकत नाही." त्यांच्या मते, "जर एखाद्याने साधनांची काळजी घेतली तर टोके स्वतःची काळजी घेतील." गांधीजींच्या मते, "केवळ शेवटच

नाही तर साधनेही शुद्ध असली पाहिजेत. योग्य उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी माणसाने योग्य साधनांचाच वापर केला पाहिजे. क्षुद्र साधनांनी जगाला कायमस्वरूपी सुख आणि यश कधीच मिळू शकत नाही. साधनेच्या श्रेष्ठतेवर त्यांचा किती विश्वास होता.त्या त्यांच्या विधानावरून स्पष्ट होते की, "मी माझे संपूर्ण आयुष्य देशाच्या स्वातंत्र्यासाठी घालवले आहे. तरीही मला ते फक्त हिंसेतून मिळू शकत असेल तर मला ते घ्यायचे नाही.

सत्याग्रह :-

सत्य आणि अहिंसा यांच्यातील अतूट नाते 'सत्याग्रह' या कल्पनेला जन्म देते. याचा अर्थ 'सत्याचा आग्रह' असा होतो. गांधीजींच्या मते, सत्याग्रहाचे उद्दिष्ट कधीही अन्यायग्रस्तांना दुःख देणे नाही. अशा प्रकारे सत्याग्रह हे दुहेरी वरदान आहे. त्याचा आचरण करणाऱ्यासाठी ते फायदेशीर आहे आणि ज्याच्या विरोधात ते वापरले जाते त्यांच्यासाठी ते वरदान देखील आहे. गांधीजींच्या मते सत्याग्रह आणि निष्क्रिय प्रतिकार यात खूप फरक आहे. गांधीजींच्या मते सत्याग्रहाचा उपयोग खालील प्रकारात करता येतो

(१) असहकार:-

असहकाराचा अर्थ असा आहे की ज्याच्या विरोधात आपण सत्याग्रह करत आहोत त्याच्याशी आपले संबंध तोडावेत, त्याला सहकार्य करू नये आणि त्याला त्याच्या अनैतिक कृत्यांमध्ये मदत होईल किंवा प्रोत्साहन मिळेल असे कोणतेही काम करू नये. गांधीजींनी 1920 च्या राष्ट्रीय आंदोलनात याला व्यावहारिक स्वरूप दिले. असहकारात खालील माध्यमांचा समावेश करता येईल (i) संप, (ii) सामाजिक बहिष्कार आणि (iii) धरपकड.

(२) सविनय कायदेभंग:-

याचा अर्थ-अनैतिक कायद्यांचे अवज्ञा. गांधीजींनी 1930-31 मध्ये सविनय कायदेभंगाची चळवळ सुरू केली.

(३) हिजरत:-

याचा अर्थ - कायमस्वरूपी वास्तव्याचा स्वेच्छेने त्याग करणे. हिजरत अशा व्यक्ती वापरू शकतात ज्यांना स्वतःला अत्याचारी वाटतात, स्वाभिमान राखून त्या ठिकाणी राहू शकत नाही आणि स्वतःचे संरक्षण करण्यासाठी हिंसक शक्ती नाही.

(4) उपवास:-

हा सत्याग्रहाचा एक प्रकार आहे. गांधीजींचे असे मत होते की उपवास फक्त काही विशेष प्रसंगी आत्म-सुधारणा किंवा अत्याचारी व्यक्तीचे हृदय बदलण्यासाठी केला पाहिजे. ,

गांधीजी आणि धर्म व राजकारण :-

गांधीवादात धर्माला महत्त्वाचे स्थान आहे. 'यंग इंडिया'ने लिहिले "माझ्या सार्वजनिक जीवनाच्या सुरुवातीपासून मी जे काही बोललो आणि केले त्यामागे एक धार्मिक हेतू आहे." दुसऱ्या संदर्भात ते म्हणाले "मी भेटलेल्या अनेक धार्मिक व्यक्ती आहेत. राजकारणी वेशात. पण मी काही राजकारण्याचा वेष परिधान करतो, पण मी मनाने धार्मिक माणूस आहे." गांधींच्या मते, धर्म आणि राजकारण हे एकमेकांच्या विरुद्ध नाहीत, जसे लोक सहसा विचार करतात. गांधीजींच्या शब्दात सांगायचे तर, "धर्माशिवाय राजकारण माझ्यासाठी काहीच नाही. धर्माशिवाय राजकारण हा मृत्यूचा सापळा आहे. कारण ते आत्म्याचा नाश करते." पण गांधीजींचा धर्म हा वर्गीय किंवा संकुचित धर्म नाही.गांधीजींच्या शब्दात सांगायचे तर "धर्माचा राजकारणाशी काही संबंध नाही असे ज्यांना वाटते. माहित नाही." गांधीजींसाठी परम सत्य हेच ईश्वर होते.

गांधीजींचे इतर राजकीय विचार:-

(1) राज्य-संबंधित सिद्धांत :-

गांधीजी कोणत्याही स्वरूपातील राज्यसत्तेचे प्रखर विरोधक आणि अराजकवादी होते. त्यांनी तात्विक, नैतिक, ऐतिहासिक आणि आर्थिक कारणांच्या आधारे राज्याला विरोध केला. म्हणून, त्यांच्या तत्वांना दार्शनिक अराजकता म्हणतात.

गांधीवाद्यांचा राज्याला तीन कारणांनी विरोध आहे. प्रथम, राज्याचा तात्विक आधारावर विरोध केला जातो कारण राज्यात व्यक्तीच्या नैतिकतेच्या विकासाची संधी नाही. दुसरे, राज्य हिंसा आणि क्रूर शक्तीवर आधारित आहे. तिसरे म्हणजे, राज्याच्या अधिकारांमध्ये सातत्याने वाढ होत आहे. त्यामुळे व्यक्तीच्या विकासात अडथळा येतो. त्यामुळे गांधीजींचे उद्दिष्ट राज्य संपुष्टात आणून त्याजागी राज्यविहीन लोकशाही प्रस्थापित करणे हे आहे. यामध्ये सर्व व्यक्ती आपापल्या इच्छेने समाजजीवन नियंत्रित करतात. मानव इतका विकसित झाला आहे की ते त्यांचे कर्तव्य आणि नियम स्वेच्छेने पाळतात. या स्थितीत राज्याप्रमाणे कोणत्याही राजकीय अधिकाराची गरज नाही.

गांधीजींचे आदर्श राज्य म्हणजे अराजक लोकशाही समाजात सत्याग्रहाच्या तत्वांचे पालन करणाऱ्या व्यक्तींचे स्वयं-समर्थक ग्रामीण समुदायांचे संघटन होय. विकेंद्रीकरण आणि स्वच्छ सहकार्याच्या जोरावर हा समाज बांधला जाईल. सर्व लोकांना समान अधिकार असतील आणि प्रत्येकाला त्यांच्या कुवतीनुसार समाजसेवेची पूर्ण संधी दिली जाईल. या समाजात व्यक्तींना अंगमेहनती करावी लागेल. त्यांच्या गरजांसाठी जे आवश्यक आहे त्यापेक्षा जास्त ते काहीही साठवून ठेवणार नाहीत.

(२) व्यक्तीचा अंत आणि राज्याचा पाठिंबा असणे:-

गांधीजींना हे समजले होते की राज्य हा स्वतःचा अंत नाही तर जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रात व्यक्तींना त्यांची परिस्थिती सुधारण्यास मदत करण्याचे साधन आहे. व्यक्ती राज्यासाठी नसून राज्य व्यक्तीसाठी आहे. राज्याचे मुख्य कार्य म्हणजे सर्व लोकांचे जास्तीत जास्त हित संपादित करणे. गांधींचा राज्यावर प्रचंड अविश्वास होता. त्यांना समजले की राज्य हे शोषणाचे साधन आहे आणि आपल्या अधिकारांचा गैरवापर करते. त्यांच्या शक्तीमुळे व्यक्तिमत्त्वाचा विकास थांबतो. त्यामुळे ते सत्याग्रही व्यक्तीला राज्याकडून आपल्या अधिकारांच्या गैरवापराच्या विरोधात आंदोलन करण्याचा अधिकार देतात.

(३) राज्याचे कार्यक्षेत्र:-

गांधीजी राज्याची व्याप्ती जास्तीत जास्त वाढवण्याच्या बाजूने होते, जेणेकरून राज्य कमी-अधिक प्रमाणात राज्य करू शकेल. त्यामुळे ते राज्याची कामे कमी करून स्वयंसेवी संस्थांकडे सोपवतात. राज्याच्या कृतींचे एकमेव उद्दिष्ट लोककल्याण किंवा सर्वोदयाची भावना असावी. सार्वजनिक कल्याणाला विरोध करणारी सर्व सरकारी कामे दुरुस्त किंवा रद्द करावीत. खरा लोकशाही शासन त्या देशात होतो, जिथे राज्याच्या हस्तक्षेपाशिवाय सर्व कामकाज सुरळीत चालते.

(४) सार्वभौमत्वाला विरोध:-

बहुवचनवाद्यांप्रमाणेच, गांधीजींचा राज्याच्या अशा निरंकुश सार्वभौमत्वाला विरोध होता, ज्यानुसार राज्याच्या आदेशांचे आंधळेपणाने पालन करणे हे प्रत्येक व्यक्तीचे प्रमुख कर्तव्य आहे. याउलट, गांधीजींचा शुद्ध नैतिक अधिकारावर आधारित लोकांच्या सार्वभौमत्वावर विश्वास होता. ते एखाद्या व्यक्तीला नैतिकतेला विरोध

करणाच्या सर्व कायद्यांचा विरोध करण्याचा अधिकारच देत नाहीत तर ते आपले कर्तव्य मानतात. गांधीजींनी राज्य कायद्याच्या अवहेलना अहिंसक आणि सभ्य असे वर्णन केले आहे आणि सत्याग्रहींसाठी कठोर अट घातली आहे,
मूल्यमापन:-

थोडक्यात, आचार्य कृपलानी यांच्या शब्दात, "गांधीजींनी सत्य, अहिंसा आणि साधनेच्या शुद्धतेद्वारे, अन्याय आणि अत्याचाराला सत्याग्रहाद्वारे आणि त्यांच्या विधायक कार्यक्रमांद्वारे राजकारणाचे अध्यात्मिकीकरण करून सामाजिक, राजकीय आणि आर्थिक जीवन एकत्र केले." समन्वय साधला आणि प्रभावी लोकशाही प्रस्थापित करून, न्याय आणि समतेवर आधारित समाजाचा पाया रचून त्यांनी जागतिक शांततेचा मार्ग मोकळा केला.

संदर्भ सूची:-

- डॉ. भोळे भा.ल.-आधुनिक भारतीय राजकीय विचार, पिंपळापुणे प्रकाशन, नागपूर.
- लोटे रा.ज.- आधुनिक भारतीय राजकीय विचार, पिंपळापुणे प्रकाशन, नागपूर.
- डॉ. देशमुख अलका- आधुनिक भारतीय विचारवंत, साईनाथ प्रकाशन, नागपूर
- हाशम शेख, गवई जोगेंद्र- राजकीय सिद्धान्त व भारतीय राजकीय विचारवंत, विश्व पब्लिशर्स व डीस्ट्रीबुटर नागपूर

